

УДК 343.825

Кулик Катерина Дмитрівна –

кандидат юридичних наук, асистент кафедри
кримінології і кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Kateryna D. Kulyk –

candidate of juridical sciences,
assistant of the Department of Criminology and Penitentiary Law
Yaroslav Mudryi National Law University
(77 Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine)

Луцюк Катерина Леонідівна –

студентка 1 курсу магістратури
Інституту підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Kateryna L. Lutsiuk –

1st year Master`s student of
The Personnel Training for the Justice of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
(77 Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine)

Окремі аспекти ресоціалізації неповнолітніх засуджених

У статті аналізується поняття виправлення неповнолітніх засуджених, що відбувають покарання у виховних колоніях, основні складові та чинники, що впливають і дають можливість досягнути їх ресоціалізації і соціальної адаптації. У статті запропоновано визначення ресоціалізації як процесу взаємодії особистості правопорушника з соціальним середовищем з метою вторинного засвоєння прийнятих у суспільстві норм і цінностей під впливом комплексу чинників (соціальних, психологічних, правових).

Ключові слова: ресоціалізація, виправлення, неповнолітній, навчально-виховна робота, трудове виховання, соціально-виховна робота, професійно-технічне навчання.

В статье анализируется понятие исправления несовершеннолетних осужденных, отбывающих наказание в воспитательных колониях, основные составляющие и факторы, влияющие и дающие возможность достичь их ресоциализации и социальной адаптации. В статье предложено определение ресоциализации как процесса взаимодействия личности правонарушителя с социальной средой с целью вторичного усвоения принятых в обществе норм и ценностей под воздействием комплекса факторов (социальных, психологических, правовых).

Ключевые слова: ресоциализация, исправление, несовершеннолетний, учебно-воспитательная работа, трудовое воспитание, социально-воспитательная работа, профессионально-техническое обучение.

K.D. Kulyk, K.L. Lutsiuk Some Aspects of Resocialization of Convicted Juveniles

The article deals with the concept of correction of juvenile convicts serving sentences in educational colonies, the main components and factors that influence and enable them to achieve their re-socialization and social adaptation. The issue of the national experience of social-pedagogical activity in the institutions of the criminal-executive system is also widely disclosed, the essence, meaning and peculiarities of the process of labor

education as a means of resocialization of juvenile convicts are revealed (on the example of A. S. Makarenko's experience), analyzed main ideas of education of "heavy" teenagers. The article proposes the definition of re-socialization as a process of interaction of the offender with the social environment in order to re-assimilate the norms adopted in society and values under the influence of a set of factors (social, psychological, legal).

The urgency of this problem, in the first place, is connected with the high level of teenage crime in the structure of general crime, the negative changes in its qualitative characteristics. The authors propose their view of the given problem, comprehensively reveal various aspects of the multi-faceted process of re-socialization, distinguish the main directions of corrective influence on the juvenile convict. According to the authors, compulsory education is the obligatory and one of the most important elements on the path to the correction of a person, provided by the current legislation. In accordance to the well-known authors, educational colonies are penal institutions that have to take care of the physical and mental health of convicts, to respond to education, to develop their interests, to organize leisure activities, to re-educate themselves in order to get rid of negative features of character and to adapt to the exit in society, from which they are isolated.

So, authors consider that the successful re-socialization of such convicts should provide qualitatively positive changes in the purposeful self-directed social and regulatory behavior in a person that will enable them to integrate seamlessly into existing society.

Keywords: *resocialization, correction, juvenile, educational work, labor education, social work, vocational training.*

Постановка проблеми. Кожна людина є невід'ємною частиною соціуму, а отже протягом усього свого життя відчуває на собі вплив навколишнього соціального середовища. Саме у такий спосіб відбувається соціалізація особистості, у процесі якої вона набуває необхідних позитивних особистісних властивостей для існування у певних суспільних відносинах у ролі громадянина і члена суспільства.

У зв'язку з соціально-економічними і політичними змінами, що відбуваються на сьогоднішній день в Україні, виховання і перевиховання «важких» підлітків (дітей, які мають конфлікт із законом) є однією з численних проблем, що стоять перед суспільством. Актуальність цієї проблеми, в першу чергу, пов'язана з досить високим рівнем злочинності неповнолітніх в структурі загальної злочинності, негативними змінами її якісних характеристик. На жаль, кількість неповнолітніх засуджених у виправних колоніях з кожним роком збільшується. Ні школа, ні сім'я чи інші соціальні інститути не в змозі повною мірою втілити в життя процес ресоціалізації правопорушників, звільнених з виховних колоній. Часто ці ж діти повертаються у свої неблагополучні родини, де просто унеможлиблюється процес їх виправлення. Не поодинокі випадки, коли неповнолітніх злочинців втрачають зі своїми батьками будь-які соціально-корисні зв'язки, а іноді, вони не мають місця

куди повернутися, що спричиняє появу бродяжництва або пошук незаконних джерел для існування. Реальне соціальне середовище, що домінує нині в суспільстві, ускладнює процес ресоціалізації колишніх неповнолітніх засуджених і навіть сприяє активній рецидивній злочинності. Таким чином, здійснення успішної ресоціалізації таких засуджених має забезпечувати якісно позитивні зміни, пов'язані із цілеспрямованим формуванням у особи самокерованої соціально-нормативної поведінки, яка допоможе їм безперешкодно інтегруватися в існуюче суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток вчення про злочинність неповнолітніх та роботи з ними під час відбування покарання зробили такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як Ю. М. Антонян, В. С. Батиргарєєва, В. Й. Бочелюк, А. В. Блага, Б. М. Головкін, В. В. Голіна, А. П. Гусак, І. М. Даньшин, С. Ф. Денисов, О. М. Джу́жа, В. П. Ємельянов, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, І. І. Карпець, Н. Ф. Кузнецова, В. М. Кудрявцев, С. В. Кушнар'єв, М. О. Маршуба, Г. М. Мін'ковський, М. С. Рибак, Ф. М. Решетніков, М. В. Романов, І. К. Туркевич, В. І. Ша́кун та інші. Однак фактично в юридичній науці відсутнє комплексне визначення поняття ресоціалізації неповнолітніх злочинців, засуджених до позбавлення волі. Формулювання вказаного

поняття ми ставимо за мету цієї статті, базою для цього слугуватимуть попередні напрацювання вказаних авторів.

Останніми роками вивчення питань ресоціалізації, соціальної адаптації, організації перевиховання неповнолітніх стало традицією вітчизняної педагогіки, психології та кримінології. Ця проблема актуалізує дослідження низки напрямів, а саме: педагогічні основи ресоціалізації злочинців (В. Синьов, Г. Радов, В. Кривуша, О. Беца), перевиховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній (І. Башкатов, П. Вівчар, В. Кривуша, В. Кудрявцев та ін), профілактика правопорушень неповнолітніх (Ю. Александров, В. Голіна, І. Дегтярьов, М. Маршуба, В. Оржеховська, С. Тарарухін та інші).

Невирішені раніше проблеми.

Принципово важливим аспектом сутнісної основи процесу ресоціалізації є розуміння її не як самостійного соціального феномена, а як частини загальнодержавної кримінально-виконавчої системи й специфічної галузі педагогічної науки. На сьогодні провідна роль у такій діяльності належить саме установам виконання покарань, які й здійснюють процес ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Тому, варто відокремити, які саме чинники впливають на ефективне виправлення особистості засудженого, яким з них варто надавати перевагу, а які варто вдосконалити з метою подальшого активного застосування.

Метою статті є визначення етапів та чинників ресоціалізації та розкриття їх змісту й сутності у сучасних науково-теоретичних та практичних умовах діяльності та функціонування соціально-правової держави. Актуальність статті зумовлена тим, що в Україні постійно зростає кількість неповнолітніх правопорушників, які притягаються до кримінальної відповідальності за вчинення злочину та потрапляють до виховних установ. Метою роботи з неповнолітніми засудженими в установах позбавлення волі є їх ресоціалізація – складний процес, який потребує диференційованого підходу як за етапами, так і за чинниками, методами, формами, що здійснюються під час такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. В українській та світовій кримінології тема злочинності неповнолітніх завжди займала

досить вагоме місце, адже саме з цією віковою групою населення суспільство пов'язує своє майбутнє. На жаль, на сьогоднішній день превалює позиція, що злочинність неповнолітніх залишається найбільш активною, зухвалою та небезпечною складовою загальної злочинності. Відомий кримінолог А. І. Долгова визначала злочинність неповнолітніх як своєрідний "резерв" злочинності майбутніх десятиліть [1, с. 765]. Зростання рівня злочинності неповнолітніх протягом певного часу може призвести до зростання рівня рецидивної злочинності в майбутньому. Так, за результатами кримінологічних досліджень понад половина (53 %) професійних злочинців свій перший злочин вчинили у віці 14–16 років; 39 % – у віці 17–18 років. З іншої сторони, саме щодо неповнолітніх заходи профілактики мають найвищий ступінь ефективності. У зв'язку з тим, що неповнолітні правопорушники знаходяться у процесі формування своєї особистості, вони краще, ніж дорослі, піддаються впливу заходів виховного характеру, що дозволяє нівелювати дефекти їх соціалізації, знизити прояви негативних рис характеру, що можуть призвести до вчинення кримінальних правопорушень.

У Кримінально-виконавчому кодексі України (далі – КВК України) визначення "виправлення засудженого" трактується як "процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки", а «ресоціалізація» визначається як «свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально- нормативного життя в суспільстві» [2]. Неповнолітні засудженні відповідно до ст. 19 КВК України відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк у виховних колоніях, головною особливістю яких є їхня виховна спрямованість. Зазначене проявляється вже навіть у назві установи виконання покарань. Акцентування на цьому є важливим, адже за влучною думкою М. В. Романова особа в неповнолітньому віці швидше сприймає перевиховання, на неї можна здійснювати відповідний корегуючий вплив, її звички і властивості в цьому віці є більш змінюваними, а сама вона легше піддається навчанню й корекції [3]. Взагалі багато дослідників стверджують, що

мета ресоціалізації є реальною лише щодо неповнолітнього, як особи, риси якої ще можна змінити. Проте, вважаємо, що ресоціалізація може бути досягнута у будь-якому віці, зокрема й в ранньому, адже особа перебуває на стадії формування свого індивіда, що дає можливість певним чином вплинути на цей процес.

Таким чином, незважаючи на те, що неповнолітній фактично є асоціальною особою з проявами девіантної поведінки, а нерідко і з певними психічними відхиленнями, він має шанс на виправлення власних особистісних рис. Соціально-психологічні проблеми, пов'язані з ізоляцією від суспільства важко долати навіть дорослій людині, а тим паче підліткам, яких можна назвати найменш захищеною і найбільш вразливою верствою населення, що пояснюється багатьма медичними, психофізіологічними, соціально-економічними причинами [4, с. 178]. Парадоксально, проте неповнолітнього намагаються адаптувати до суспільного життя, соціуму, ізолювавши його від нього. Тому, можна говорити, що позбавлення волі для неповнолітніх має носити винятковий і виключний характер, коли всі інші види покарання не зможуть здійснити основну мету – кару. У зв'язку з цим виховні колонії повинні бути тими установами, де неповнолітній засуджений зможе отримати підтримку, допомогу і навіть захист. У виховних колоніях необхідно створювати такі умови тримання, які нададуть можливість більше уваги приділяти вихованню, навчанню й отриманню навичок сумлінної позитивної поведінки молоді. Режим відбування покарання не повинен мати такого ступеню правообмежень, який максимально ізолює чи жорстко відокремлює злочинця від оточуючого світу і робить його соціально відстороненим, адже сегрегація не повинна завдавати страждань і відривати неповнолітнього від суспільства, забороняти спілкування із сім'єю, підтримувати зв'язки з родичами тощо. Тому, найбільш прийнятною є думка про те, що уся діяльність виховних установ має бути спрямована на корегуючий вплив на засудженого, який необхідно підкорити меті його ресоціалізації. Процес виконання покарання необхідно організувати так, щоб у ньому були наявні умови для відновлення якостей, необхідних для життя в суспільстві, засвоєння

нових цінностей та переорієнтації особи на суспільно корисну поведінку.

На нашу думку, обов'язковим і одним із найважливіших елементів на шляху до виправлення особи є обов'язковість навчання, що передбачена чинним КВК України. Особливе значення має саме навчально-виховна робота, що формує в особі основи законослухняної поведінки, підвищує освітній і культурний рівень, сприяє закріпленню у свідомості засуджених таких способів вирішення життєвих проблем, які не суперечать громадським інтересам. До того ж це реальна можливість для неповнолітніх здобути загальну, спеціальну та професійно-технічну освіту, адже як свідчить статистика, більшість таких правопорушників навіть не закінчили школу. Завдяки цьому вони зможуть отримати освіту, додаткові знання, навички, вміння, розширити свій світогляд, стати всебічно розвинутими тощо. Більш того, освіта може стати найбільш дієвою рушійною силою, що здатна змінити особу, і від того яким чином вона організована у виховній установі, залежить в кінцевому підсумку, успіх всієї виправної діяльності щодо неповнолітнього. Цей процес необхідно організувати таким чином, щоб засуджений мав мотивацію навчатися та отримувати нові знання й навички, саморозвитку і становлення освіченою людиною. М. Ю. Валуйська вважає, що з урахуванням того, що дитині через несформованість її психіки та організму в цілому, значно складніше долати психологічні проблеми та розв'язувати ситуації, пов'язані із взаємодією з оточуючим світом, на педагога покладається підвищена відповідальність не тільки забезпечувати педагогічне стимулювання законослухняної поведінки засудженої неповнолітньої особи, а і допомагати їй подолати психологічні перешкоди, надати знання, необхідні для її адаптації в умовах закритого соціуму та ресоціалізації після звільнення з колонії [5, с. 308].

У процесі ресоціалізації неповнолітніх засуджених методично дієвою, і це підтверджено історичним досвідом, є виховна система засновника вітчизняної кримінально-виконавчої педагогіки А. С. Макаренка. Ця система, що реалізовувалася ще в 20–30-х р. ХХ ст., базується на розумному ставленні до питань поведінки школярів, вироблення у них позитивних звичок з формуванням свідомого відношення до права і

дисципліни [6, с. 152]. Дійсно, підлітковий вік є одним з найскладніших періодів життя, котрий має значний вплив на всю подальшу долю людини. Видатний педагог займався перевихованням «важких» підлітків, неповнолітніх правопорушників, безпритульних. Ключова ідея педагогічної системи А. С. Макаренка – виховання в колективі і через колектив. Він розробив закони, обґрунтував принципи організації та діяльності колективу, етапи його становлення та розвитку. «Колектив – це соціальний організм в здоровому людському суспільстві». Він відіграє величезну роль в розвитку окремої особистості. Виховуючи окрему особистість, ми повинні думати про виховання всього колективу», – вказував вихователь [7, с. 250]. Найважливішим напрямом, що становить змістове підґрунтя ресоціалізаційної діяльності, на думку педагога є трудове виховання засуджених. Цей напрям є традиційним для вітчизняної кримінально-виконавчої системи. Тут трудове перевиховання розглядається не тільки з економічної позиції, а, насамперед, з виховної, справедливо вважаючи, що праця – це найважливіша ознака втраченої соціальності людини. Проте визначальною є не стільки трудова, скільки навчально-виробнича діяльність, що гармонійно поєднує в собі елементи виробництва й оволодіння робітничими професіями. Така практика поширена в Україні, а її підґрунтям є такі види трудової діяльності, як продуктивна праця на виробництві, навчально-виробнича робота з програм професійно-технічної освіти, самообслуговування в житлових зонах, школі, ПТУ, робота щодо благоустрою помешкань і територій [8, с. 152]. У процесі суспільно корисної праці у виховних колоніях формуються й відновлюються втрачені особистісні якості – працьовитість, сумлінність, потреба в чесному способі життя, повага до власності, колективізм, дисциплінованість тощо.

Наукові праці А. С. Макаренка стали щоденним довідником для будь-якого співробітника виховних колоній. Завдяки їм кожен начальник колонії твердо знав, що потрібно робити: по-перше, підліток повинен бути здоровий, тобто одягнутий, нагодований, у нього мають бути належні матеріально-технічні та санітарні умови, він повинен бувати на повітрі та займатися спортом. По-друге, він має

трудитися в колективі, ця праця повинна бути продуктивною. По-третє, він повинен бути вихований етично. Підліток живе в колективі, а отже, має поважати його і зважати на його думку. Ці три принципи А. С. Макаренка абсолютно точно увійшли у процес перевиховання у колоніях.

Також не можна забувати і про соціально-виховну роботу, під якою Міжнародні стандарти розуміють, перш за все, фізичне виховання, тренування, спорт, дозвілля і відпочинок засуджених, оскільки це все є невід’ємною частиною гармонійного розвитку особистості. Основним змістом такої діяльності ж забезпечення профілактики правопорушень шляхом організації дозвілля осіб, взаємодія з центрами соціальних служб сім’ї, дітей та молоді, спеціалісти яких проводять тренінги, просвітницьку та виховну роботу, надають юридичні консультації тощо, спрямовані на попередження рецидивів; заняття спортом; психологічна підтримка усвідомлення вини. Для виконання цих завдань створені сприятливі умови: функціонують кімнати виховної роботи, спортивні кімнати або майданчики, бібліотеки, кімнати психологічного розвантаження тощо. До того ж, для забезпечення корисної зайнятості неповнолітніх крім визначених вище заходів, видаються настільні ігри, художня література, газети, приладдя для малювання у визначений розпорядком час, обладнується телебачення, пристрої для прослуховування музики [9, с. 62].

Зважаючи на всі вищенаведені особливості, виховні колонії значно відрізняються від інших кримінально-виконавчих установ. Найбільше це проявляється у більш м’якому і лояльному режимі тримання, прояв якого полягає в тому, що для таких засуджених передбачені більш комфортні умови тримання взагалі, підвищені норми харчування, більші можливості для заняття спортом, участі в інших заходах; можливості щодо навчання засуджених неповнолітніх; специфічні умови праці, передбачені законодавством про працю; заборона застосовувати до них спеціальні засоби безпеки й накладати деякі дисциплінарні стягнення; обмеження вживання деяких заходів щодо неповнолітніх (переміщення без супроводу, слідування до місця вибуття при звільненні засудженого, переведення неповнолітніх в інші колонії та ін.); більші

можливості щодо звільнення й дострокового звільнення засуджених неповнолітніх; поступове привчання до умов життя на волі, що проявляються в існуванні дільниць соціальної адаптації.

Не виключенням є також думка про ілюзорність категорій «виправлення» та «ресоціалізація», адже багато вчених говорять про неможливість їх втілення в життя через покарання. На противагу цьому, вважаємо, що досягти чи принаймні наблизитися до такого стану в неповнолітнього засудженого цілком можливо за допомогою складання індивідуальних програм соціально-психологічної роботи, проведення групових та індивідуальних бесід, надання інформації на морально-етичні, правові, природознавчі, наукові та релігійні теми, організація позакласної роботи й інші заходи [10, с. 276].

Висновок. Ресоціалізація неповнолітніх, які відбули покарання у виді позбавлення волі, являє собою комплекс заходів моральної, психологічної і практичної підготовки засуджених до звільнення, засвоєння ними нових соціальних ролей після відбування покарання, відновлення корисних соціальних зв'язків і передбачає активне керування цим процесом державними органами і громадськими організаціями, усунення або нейтралізацію негативних факторів, які перешкоджають поверненню осіб, які відбули покарання, до суспільно-корисної діяльності. Якщо соціалізацією називають процес, в результаті якого відбувається засвоєння знань, норм і цінностей, прийнятих в даній культурі і дають можливість адекватно існувати в соціальному

середовищі, то під ресоціалізацією розуміється відновлення і протидія асоціальної деградації особистості. Більшістю дослідників визнано, що ресоціалізація - це «відновлення раніше порушених соціальних якостей особистості, необхідних для повноцінної життєдіяльності в суспільстві» [11, с.187].

Таким чином, можна зробити висновок, що головним результатом перебування неповнолітнього засудженого у місцях позбавлення волі має бути попередження криміналізації його особистості і відновлення соціальних функцій після звільнення від покарання, що не може бути забезпечене шляхом декларативного закріплення у законодавстві. Перш за все, це складний, багатоетапний процес, що містить у собі, безліч психологічних, соціально-педагогічних та інших механізмів, складових, після досягнення яких можна говорити про повне виправлення і ресоціалізацію особи неповнолітнього засудженого. Саме після досягнення процесу ресоціалізації можна говорити про реінтеграцію неповнолітнього засудженого в суспільство як його результат, після чого продовжується, перерваний з моменту початку десоціалізації особистості та скоєння злочину, процес соціалізації.

Список використаних джерел:

1. Криминология: учебник для вузов / под общ. ред. А. И. Долговой. Москва: НОРМА-ИНФРА, 2002. 808 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 33. Ст. 1767.
3. Романов М. В. Особенности отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными несовершеннолетними. *Теория и практика правознавства*. 2011. С. 108–111.
4. Кушнар'єв С. В. Проблеми ресоціалізації неповнолітніх у контексті пенітенціарного процесу. *Збірник наукових праць*. Вип. 16. Книга 2. 2012. С. 177-187.
5. Валуйська М. Ю. Пенітенціарна педагогіка: її зміст та роль в позитивному в криминологічно значущому впливі на неповнолітніх засуджених. *Порівняльно-аналітичне право*. Вип. № 4, 2015. С. 306-310.

6. Нежинский Н. П., А. С. Макаренко и педагогика школы: монография. Киев: Рад. школа, 1976. 296 с.
7. Макаренко А. С. Воспитание гражданина: монография. Москва. 1988. 1040 с.
8. Конопацька О. М., Матвєєва Ю. О. Трудове виховання як засіб ресоціалізації неповнолітніх засуджених (досвід А. С. Макаренка). Психологічні проблеми роботи з делінквентами. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С. 152-159.
9. Караман О. Л. Ресоціалізація неповнолітніх засуджених у пенітенціарних закладах: визначення поняття. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка*. 2011. № 20. С. 270–278.
10. Пампура І. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх засуджених у пенітенціарних установах. *Юридична психологія та педагогіка*. 2011. № 2 (10). С. 274–277.
11. Пономарьова Н. С. Аналіз теоретико-методолгічних підходів до процесу ресоціалізації особистості та його стадійності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, № 2(31) 2013. С. 185-195.

References:

1. Kriminologiya: uchebnik dlya vuzov / pod obshch. red. A. Y. Dolgovoy. Moskva: NORMA-YNFRA, 2002. 808 с.
2. Kryminalno-vykonavchy kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 11.07.2003 r. No. 1129-IV. *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2003. No. 33. St. 1767.
3. Romanov M. V. Osobennosti otbivaniya nakazaniya v vide lisheniya svobody osuzhdennimi nesovershennoletnimi. *Teoriia i praktyka pravoznavstva*. 2011. S. 108–111.
4. Kushnarov S. V. Problemy resotsializatsii nepovnolitnikh u konteksti penitentsiarnoho protsesu. *Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 16. Knyha 2. 2012. S. 177-187.
5. Valuiska M. Yu. Penitentsiarna pedahohika: yii zmist ta rol v pozytyvnomu v kryminolohichno znachushchomu vplyvi na nepovnolitnikh zasudzhenykh. *Porivnialno-analitychne pravo*. Vyp. No. 4, 2015. S. 306-310.
6. Nezhynskiy N. P., A. S. Makarenko y pedahohyka shkoly: monohrfyia. Kyev: Rad. shkola, 1976. 296 s.
7. Makarenko A. S. Vospitanie grazhdanina: monografiya. Moskva. 1988. 1040 s.
8. Konopatska O. M., Matvieieva Yu. O. Trudove vykhovannia yak zasib resotsializatsii nepovnolitnikh zasudzhenykh (dosvid A. S. Makarenka). *Psykhologichni problemy roboty z delinkventamy. Yurydychna psykhologhiia*. 2015. No. 1. S. 152-159.
9. Karaman O. L. Resotsializatsiia nepovnolitnikh zasudzhenykh u penitentsiarnykh zakladakh: vyznachennia poniattia. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu im. T. Shevchenka*. 2011. No. 20. S. 270–278.
10. Pampura I. I. Osoblyvosti resotsializatsii nepovnolitnikh zasudzhenykh u penitentsiarnykh ustanovakh. *Yurydychna psykhologhiia ta pedahohika*. 2011. No. 2 (10). S. 274–277.
11. Ponomarova N. S. Analiz teoretyko-metodolhichnykh pidkhodiv do protsesu resotsializatsii osobystosti ta yoho stadiinosti. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologhii*, No. 2(31) 2013. S. 185-195.